

Kosárkó László

Írástörténészek és szociográfusok

Hajnal István recepciója az 1930-as, 1940-es években

BEVEZETÉS: ELMÉLET ÉS RECEPCIÓ PROBLÉMÁI

A két világháború közötti magyar történettudományt a saját szerepének a nemzeti valóság tudományaként (Gyáni 1998: 688-691) való felfogása, a szellemtörténet dominanciája és a politikai eseménytörténeti témák túlsúlya jellemezte. Mindemellett léteztek olyan történetírói irányzatok, amelyek túllépve a szellemtörténeti indíttatáson és a politikai eseménytörténeti tematikán, felvállalták a kollektív jelenségek és az emberi lét anyagi alapfeltételeinek vizsgálatát, és így a modern gazdaság-és társadalomtörténet magyarországi előfutáraivá váltak. Ilyen történetírói irányzat volt Domanovszky Sándor művelődéstörténeti iskolája, Mályusz Elemér népiségtörténete és Hajnal István történeti szociológiai felfogása. E három irányzat közül Hajnal Istváné mindmáig a legkevésbé ismert. Az általánosan elterjedt vélekedések szerint Hajnal Istvánnak nem voltak követői (H. Balázs 1988: VI), „komolyabb kritikai visszhang, érdemleges recepció elmaradása” (Kerékgyártó 1997: 93) jellemezte tevékenységét és elszigetelt, szinte ismeretlen (Lakatos 1996: 188) volt, akit érdemtelenül „elfelejtettek” (Nyíri 1992: 683).

Jelen tanulmány célja, hogy felmérje Hajnal István társadalomelméletének a két világháború közötti magyar történetírásra gyakorolt hatását. Vizsgálódásom elsődlegesen az 1930-40-es évek történeti irodalmára korlátozódik. Ennek oka, hogy Hajnal az 1930-as évek közepén kezdi el kifejteni társadalomelméletét, és ezt csak az 1949-es meghurcolásáig folytathatja. Ezt követően azonban sem neki, sem esetleges követőinek nincs igazi lehetőségük – amennyiben publikálni akarnak – eltérni a marxista, illetve az '50-es évek vulgármarxista történeti kánonjától. Az adott időszak történészei, szociográfusai közül Erdei Ferenc, Guoth Kálmán, Istványi Géza, Majlát Jolán, Márkus István és Szilágyi Lorándmunkáit vizsgálom.¹ Mindannyian életrajzi szempontból Hajnal István személyéhez köthetőek (tanítványok, barátok, vele munkakapcsolatban állók). A mi szempontunkból munkásságuknak a hajnali tematikát követő részei érdemelnek figyelmet.

Hajnal István (1892-1956), a budapesti egyetem Egyetemes Történeti Tanszékének professzora² pályáját paleográfusként, írástörténészként kezdte és csak a harmincas évek elején, egyetemi tanári kinevezésével egy időben kezdett el érdeklődni az egyete-

¹ Itt kell tennem egy megszorítást. Nem vizsgálom a szociológus-jogfilozófus Bibó István életművének hajnali inspirációit, még ha annak – akárcsak Erdei Ferenc esetében – vannak társadalomtörténeti vonatkozásai is. (Lakatos 1993: 113-116; Kovács 1999: 200-215). Továbbá terjedelmi okokból nem térek ki a tanítvány és későbbi barát, Wellmann Imre munkáira sem. (Csiki 1999)

² Az életrajz kitűnő összefoglalását adja Lakatos (1996) és Glatz (1988).

mes történet, a szociológia és a technikatörténet iránt. 1931-től a Századok egyik szerkesztője, 1939-től az MTA rendes tagja. 1936-ban jelenik meg egyetemes történeti főműve: *Az újkor története*. 1939-ben a Századok hasábjain *Történelem és szociológia* címmel összegzi társadalomelméletének fontosabb elemeit. 1941-ben a Városi Szemlében *Az európai város kialakulása* címmel jelenteti meg írását, majd 1942-ben *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* ír a Századokban. A háború után a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karának dékánjaként bekapcsolódik a közéletbe. 1949-ben azonban a Válaszban megjelent *Az első gépek* című esszéje miatt – amelyben a modern gyárilpar elembertelenítő hatását bírálja – a Szabad Nép hasábjain megtámadják. Középkorimádattal, reakciós tanok terjesztésével vádolják. Hajnalt ezek után megfosztják katedrájától és akadémikusi címétől. Visszavonultan él, írástörténeti kutatásokkal foglalkozik. 1954-ben sikerül még megjelentetnie francia nyelven összefoglaló írástörténeti munkáját, sőt 1955-ben megkapja a történelemtudományok doktora címet is. Rá egy évre azonban, 1956-ban meghal.

E röviden összefoglalt kutatói életpálya mögött olyan társadalomelméleti munkásság húzódik, amely jelentőségében, törekvéseiben rokonítható a szociológia klasszikusainak (Max Weber, Émile Durkheim) és az 1930-as évek nyugat-európai társadalomtörténészeinek hasonló szemléletével, mindenekelőtt a francia Annales-iskola fel fogásával. Elméletének ugyanakkor több eredeti, sajátos vonása is van. Ilyen egyéni vonás az az emberkép, amelyre történelemszociológiája épül. Hajnal szerint két fontos jellemzője van az embernek. Az egyik az objektivációs készség, a másik a némileg furcsán hangzó „ösztönszerű racionalizmus”. A kettő közül azonban az előbbi, vagyis az objektivációs készség a fontosabb, és ez válik az ember legfőbb ismérvévé. Az ember tehát elsősorban homo faber, azaz eszközkészítő lény, ezt azonban nemcsak szűk technikai értelemben kell érteni. Az ember olyan lény, amely anyagi és szellemi eszközöket egyaránt képes előállítani, vagyis rendelkezik az objektiváció képességével. Képes arra, hogy anyagba formálja, „anyagiasítsa”, ezáltal kifejezze bensőjét (Hajnal 1939: 183). Az objektiváció révén formákat hoz létre. Hajnal szerint „már két ember sem hathat egymásra egymásnak személyes érzékelése, vagy pedig anyagias formaközvetítés nélkül” (Hajnal 1947: 106). Így a gesztusok, az arckifejezések is formák, ugyanígy formának tekinthetők a szokások, a hagyományok és maga a nyelv is. Az írás a gondolat anyagiasításának egyik legszebb példája a technika mellett. Az ember által előállított eszközök a természet anyagának tárgyiasítása révén létrejövő objektivációk. Az „anyagelbánás” módja, technikája generációról generációra öröklődik. A technika fejlődése ezen tudás lassú, szinte észrevétlen és öntudatlan gyarapodása. A közösségképződés, a társadalmasodás módjai is formaképződésnek tekinthetők, tehát a társadalmi intézmények is formák. Az emberi élet formái hatalmas szerkezetekké, struktúrákká állnak össze. A struktúrák története a „formaszerkezetek” története, vagyis maga a történelem.

Az ember másik fontos jellemzője Hajnal szerint az „ösztönszerű racionalizmus”. A két fogalom összekapcsolása csak látszólag vezet ellentmondáshoz, Hajnalnál ezek a fogalmak egymás kiegészítői, komplementerei, hatásuk is egyszerre jelentkezik. Nem tulajdonít az emberi értelemnek kiemelt, az emberi minőséget meghatározó szerepet, sőt szerinte az emberi értelem, vagyis a racionalizmus az, amely az embert az állatvi-

lággal összeköti. Az emberi értelem lényegében véve nem más, mint az állatvilágra jellemző létfenntartási ösztön egy sajátos, kifinomult változata, amely a homo sapiens általános jellemzője, generációról generációra öröklődik és lényegében véve azonos a történelem folyamán (Kovács 2000: 3-4). Az ösztönszerű racionalizmus Hajnalnál tehát az „örök emberi”, az élet kategóriájába tartozik.

Az elmélet az élet és a forma kettőségére épül. E kettőt Hajnal élesen szétválasztja, és ez az elkülönítés képezi a további fejtegetések alapját is. Lakatos László szerint a forma, vagyis a struktúra nem más, mint az „objektíválódott élet és munkatapasztalatok összessége. E tapasztalatok magából az életfolyásból csapódtak ki, de aztán, mint a folyó által lerakott hordalék befolyásolják a további áramlás irányát” (Lakatos 1996: 181). A társadalomnak történetileg kialakult, szilárd, anyagias váza, „formaszerkezete” van, amelyben az emberi élet folyik.

Az elmélet eredetisége azonban nem jelenti azt, hogy Hajnal független lett volna a nagy nyugati szociológiai tradícióktól, az „alapító atyák” (Émile Durkheim és Max Weber) munkásságától. Az objektiváció-elmélet révén erős durkheimiánus szemlélettel találkozunk nála, amely antiweberiánus érveléssel társul.³ Max Weber azon nézetét, mely szerint az újkori európai fejlődés alapja egy specifikus, csak a polgárság körében érvényesülő racionális szellem lenne, megfordítja. Szerinte nem a racionális szellemiség a fejlődés magyarázata: a modern fejlődés megalapozója a középkori társadalom; nem az újkori polgárság racionalizmusa, hanem a középkori parasztság tradicionalizmusa az, amely Európát egyedivé tette. Első olvasásra talán szokatlannak tűnik ez a feje tetejére állított Weber-tézis, azonban ezen végkövetkeztetések logikusan következnek a fentebb vázolt emberképből. Ha az emberi szellem, a racionalizmus, az ösztönszerűség az „örök emberi”, vagyis az élet kategóriájába tartoznak, és olyan tényezők a történelemnek, amelyek állandóan hatnak, akkor a racionalizmus nem lehet csak az újkori Európában ható tényező, és így a fejlődés magyarázata. A magyarázatot Hajnal (1939: 187) szerint a társadalomszerveződés, a struktúraképződés módjaiban kell keresni. Alapvetően két társadalomszerveződési módot különböztet meg: az okszerűt és a szokásszerűt. A szokásszerűségre alapozott társadalmakra jellemzőek az előző generációk hosszú sorától örökölt objektivációk, formák, formaszerkezetek a társadalomszerveződésben való nagyfokú részvétele, így a társadalom ellent tud állni az elért eredmények gyors, racionális kihasználásának. Az okszerűen működő társadalmak viszont felhasználják, „elmechanizálják” a szokásszerűen működő társadalmak eredményeit. Széles utat engednek az egyéni érdekek, célok, törekvések racionális módon történő érvényesítésének, ezáltal a társadalom fejlődését szédítő magasságokba képesek vinni, de csak akkor, ha mögötte az előző, szokásszerűen szerveződött társadalom formagazdagsága áll (Hajnal 1936: 189).

Hajnal társadalomtipológiájában a szokásszerű társadalom ideális megvalósulása a paraszti társadalom. Ilyen szokásszerűen fejlődött paraszttársadalom India, Kína és mindenekelőtt a középkori Európa társadalma. Az okszerűen működő társadalom példái a hordatársadalmak, az ázsiai lovas-nomád birodalmak és az antik társadalmak. A

³ Elméletének durkheimiánus és antiweberiánus vonásait Hajnal monográfusa, Lakatos László elemzi (Lakatos 1996).

korai középkor antik racionális szervezőmódot elfelejtett társadalma visszatért a szokásszerű fejlődéshez. A társadalom „kicsiny helyi együttesek szorongó összeállásává” (Hajnal 1936: 70) változott, amelyek alkalmazkodtak a helyi lokális lehetőségekhez és valósággal ránőttek a földre, a természetre. A formák végtelen változatossága jött így létre. A társadalmi és technikai formaképződés óriási teljesítmény, de a hosszú ideig tartó folyamat mögött a parasztság „aprómunkája” rejlik. A paraszti teljesítmény valójában egy mind az individuális érdekeket, mind a kollektívizmus túlhajtásait elvető elven alapszik. Ez pedig a „személyies teljesítmény” elve, ami egyszerre jelent versenyt és az egyéni érdekek bizonyos fokú érvényesítését, ugyanakkor a közösségi szabályozás meglétét. Mindenki csak személyes teljesítményével, munkájával, szaktudásával szerezhet jogokat és megbecsülést a közösségben. A középkori társadalom fejlődésképesége éppen abban rejlik, hogy „személyies teljesítmények” versenyére alapszik, de ez a verseny nem károsíthatja a helyi társadalomképleteket. Ez a formszerkezet tette lehetővé a több generáció tapasztalatára épülő, gondos, elmélyült szakmunkát és a szakszerűség kialakulását. Az európai parasztság hosszú, több évszázados formaképződése az alapja a kézműves munka specializálásának és a középkori értelmiségi rétegek, hivatások kialakulásának is. Az értelmiségnek, vagyis a klerikusoknak – Hajnal szerint – az a feladata, hogy a társadalmi formák, struktúrák szakszerű kezelője, adminisztrátora legyen. Ők azok, akik a szokásszerű helyi viszonyokat, foglalatosságokat, kondíciókat, racionálisan szinte kifejezhetetlen viszonyokat, illeszkedéseket az írás révén adminisztrálják, jogi formákba öntik. Személyes teljesítménye révén az írástudó ugyanolyan szokásszerűen garantált helyzetbe jut, mint a paraszt és a kézműves a maga pozíciójában, így a klerikus nem válik a nemesség racionális érdekeinek a képviselőjévé, hanem szakszerű hivatása révén a társadalmi igényeket lefelé és felfelé egyszerre képes közvetíteni és adminisztrálni (Hajnal 1947: 405).

AZ ÍRÁSTUDÓ RÉTEGEK TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

Tekintve, hogy Hajnal a habilitációs dolgozatát (*Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*) a paleográfia tárgykörében írta, és a harmincas évek első felében több elméleti jellegű kis tanulmányban (*Racionális fejlődés és írásbeliség* [1932]; *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* [1933]) tisztázta az írás európai történelemben és társadalomban játszott szerepét, magától értetődő, hogy első tanítványai és követői a harmincas évek közepétől ezen történelmi segédtudomány művelői köréből kerültek ki. Alapvető kérdés, hogy Hajnal miben mondott újat az írástörténet terén. Mindenekelőtt abban, hogy az írást nem a társadalmi folyamatoktól elválasztva vizsgálta. Az írás – Hajnal szerint – olyan szociológiai tényező, amelynek társadalomszervező, racionalizáló hatása van, ugyanakkor az írás racionalizáló hatása csak olyan mértékben érvényesülhet, amilyen mértékben az írás érvényesül, elterjed az adott társadalomban. Az írásbeliség fogalmának bevezetésével Hajnal az írás társadalombeliségére utal, arra, hogy az írás-használat mindig sajátos társadalmi kontextusban jelentkezik. A paleográfiának és a diplomatikának véleménye szerint át kell alakulnia „az egész írásbeliség minden körülményeinek, összefüggésének vizsgálatává, az íráslemlék önmagáért érdekeljen ben-

nünket, keletkezésének összes körülményei: az írás, az írásgyakorlat, az író: s mindannyinak szerepe a társadalmi élet vonatkozásában” (Hajnal 1932: 25).

A Hajnal-tanítványok, követők első szűk köréhez tehát azok a paleográfusok tartoztak, akiket a magyar középkor és koraújkor specialistáiként megragadott az írástörténet Hajnal által inspirált újszerű felfogása: Guoth Kálmán, Istványi Géza, Szilágyi Loránd munkáiban mutatható ki a Hajnal-hatás. Szellemi és egzisztenciális elindulásukban ugyanakkor fontos szerepet játszott a budapesti tudományegyetem Oklevél és Címertani Tanszékének vezetője, Szentpétery Imre is. Istványi Géza egy alkalommal egyenesen Szentpétery–Hajnal-iskoláról ír (1940: 201).⁴

Szilágyi Loránd a hajnali tudományos programot értékelő írásában részletesen elemzi az új, összehasonlító írástörténet jellemzőit. Mindenekelőtt azt emeli ki, hogy „az írásbeliség fejlődésének a vizsgálata [...] végeredményben az egész társadalomfejlődés vizsgálata egy bizonyos szempontból. Ez a vizsgálat magába foglalja mindazokat a kutatási irányokat, amelyeket a paleográfia, s a diplomatika elnevezések alatt szoktunk összefoglalni, továbbá az oktatástörténetet, valamint a kancelláriák, a hivatalnokok és az írástudó rétegek történetét, mindezeket azonban nem egy nemzet vagy ország területére korlátozva, hanem az egész európai kultúrfejlődés területére kifejezve, mint összehasonlító nemzetközi tudományos munkát” (Szilágyi 1943: 229). Szilágyi a *Szentpétery Emlékkönyvbe* írt tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy az írásbeliség, „az emberek közötti viszonyodásnak” ez a sajátos formája, ez a nagy változásokat hozó „szociológiai érintkező-kifejező eszköz” az, amely a modern diplomatikát összetartja (Szilágyi 1938: 471).

Számunkra különösen érdekesek Istványi Géza munkái, mivel a kortársak őt tartották Hajnal egyik legtermékenyebb követőjének, sőt lehetséges utódjának.⁵ Istványi Géza már az 1934-es *A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása* című disszertációjában az írástörténet Hajnal által is szorgalmazott társadalomtörténeti vizsgálatát tűzte ki célul. Elsősorban az érdekelte, milyen társadalmi rétegek (városi polgárok, nők, stb.) használják a magyar nyelvű írást és milyen céllal. Hajnal (1935: 247) Istványi munkájának értékelésekor ki is emeli, hogy a szerző, valósággal az egyes iratok szociális helyzetét adja meg a külső-belső részletektől az író személyéig, s írása céljáig való vizsgálattal. A vármegyei írásbeliségről írott tanulmányában Istványi arra kíváncsi, hogy megyei szinten miért, hogyan és milyen társadalmi rétegeket érintve, elérve alakult ki az írásbeliség. A 11-12. századi magyar társadalmat egy szóbeli, szokásszerű társadalomként jellemzi, amelyben a 12. század utolsó harmadában a föld értéke megnövekszik és így a földtulajdon biztosítása, és körülhatárolása válik a gazdaság és a társadalom legfontosabb igényévé. Mivel a perszonális elv helyére a territoriális elv kezd lépni, „természetes vágyakozás ébred föl valami, a réginél erősebb jogbiztosíték iránt, valami eszköz után, ami az időhöz és helyhez kötött személyes biztosítékon túl

4 Szentpétery Imre Hajnalhoz hasonlóan a paleográfiát annak társadalomtörténeti összefüggéseiben értelmezte. Erre vonatkozó: Hajnal István (1931); illetve Hajnal a kis nemzetek történetírásáról, munkaközösségéről írott tanulmányában is hivatkozik Szentpéteryre. A fiatal paleográfusok bölcsészdoktori értekezései is a Szentpétery-féle Oklevél és Címertani Tanszék kiadványaként jelentek meg, pl.: Guoth (1936), Istványi (1934).

5 Istványi Géza, Szentpétery tanítványa csak később ismerkedett meg Hajnal elméletével (H. Balázs 1988: IV-V).

pontosabban meghatározná és objektívná, vagyis időállóvá, helyben és időben távollévő hatás előtt is kétségtelenné tenné az ember és föld kapcsolatát (Istványi 1937: 517).

Az „objektíválásra” természetesen az írás a legjobb eszköz. Istványi a középkori megyei oklevéladást csak a királyi kúria függvényszerű kiágazásának tartja, amely alól hiányzik az írásbeli érzékkel átítatott társadalmi réteg. „Nem igazi vidéki írásbeliség még ez, a vidék talajába még csak igen vékony hajszálgököket tud lebocsátani.” (Istványi 1937: 524). E vidéki írásbeliség képviselője, az ispáni oklevelek kiadója a nótárius vagy íróember, aki többnyire csak egy káptalani iskolát végzett, de hivatásának már szakszerű képviselője.

Istványi Géza a hajnaliánus szemléletet legjobban a Domanovszky Sándor főszerkesztése alatt megjelenő Magyar Művelődéstörténet III. kötetében található, *A három országrész társadalma* című tanulmányában mélyítette el. Ebben az írásban nem egy szűk társadalomréteget elemez, hanem szintetizáló jelleggel két évszázad (16-17. sz.) magyar társadalomfejlődését foglalja össze. Istványi szerint a magyar társadalom több évszázad alatt kiformalódó „belső szervezete” tette lehetővé a török uralommal járó csapások elviselését. „A magyar társadalom európai alapokon fejlődött ki, és tipikus képződménye volt az európai Occidens peremén lejátszódó társadalmasodási folyamatnak: hűbéri, és rendi elemek keveredése, együttélése, kereszteződése jellemezte az egész középkori életet.” (Istványi é.n: 101). A szokásszerű társadalmasodás leírásában is erőteljes Hajnal-hatás figyelhető meg: „A közösség minden cél nélkül a közeli együttélés alapján magamagát szabályozta. Mindenkinek megvolt a maga joga, a maga munkája, mindenki szervesen illeszkedett arra a helyre, ahová született. Mindenki tudta, mi a munkája, a hivatása, mi a joga, az ember racionális ösztönei egymás jogaihoz kölcsönös méltánylása következtében csak bizonyos korlátok között érvényesülhettek.” (Istványi é.n: 101). Az ilyen társadalom – hangsúlyozza Hajnal alapján Istványi – nagyon lassan fejlődik, de az általa elért eredmények rögződnek, meggyökeresednek, és a társadalom váza annyira megszilárdul, hogy többé-kevésbé képes az olyan súlyos csapás kivédésére is, mint a török pusztítás. A 16. század elejére a magyar társadalmi fejlődésben a rendi formák jutottak túlsúlyra. A 15. századtól érvényesülő intellektualizmus kiteljesedett és a „nemesi társadalom szerkezeteire telepedett rá, azokat termékenyítette meg és fejlesztette ki, a vidéki nemességet ébresztette öntudatra, és befejezte a régóta tartó tömörülési folyamatot” (Istványi é.n: 102). A Hármaskönyvben rögzített egységes jog alapján egybefoglalt nemesség zárt renddé alakult át, és súlya, szerepe egyre jobban megnövekedett. „Mebontva a hagyományos kereteket, sok tekintetben szinte racionális érdekszerű szövetkezetekké vált. Kíméletlen racionalizmussal gyűrte maga alá és állította érdekeinek szolgálatába a jobbágyságot” – érvel Istványi (é.n: 102) jellegzetes hajnali terminológiával. A nemesség kíméletlen racionalizmusa felfelé, azaz a főurakkal és a királlyal szemben is érvényesült. A rendi társadalom kibontakozásának azonban váratlan akadályt támadt a 16. században az országra nehezedő török nyomás következtében. A köznemesség javarésze súlytalanná válik, elveszti földbirtokát. Ennek oka az, hogy a török elleni védekezést – mivel a megyék nem voltak elég erősek – valamely nagyúr vállalta magára, a kisnemesek pedig kénytelenek voltak valamely nagybirtokos szolgálatába állni. A 17. szá-

zad újabb változásokat hoz. A végvári szervezet, illetve a század első felének nyugalmasabb időszakának köszönhetően, a nagybirtok társadalmi szerepe lecsökken. Újra a köznemességre épülő rendies formák terjednek el. A rendiség „fejlődése újból a tradicionális alapokon folyik tovább. Helyi önkormányzati szervezetein, a vármegyén belül [a nemesség – a szerző] most már önmaga lesz sorsának intézője.” (Istványi é.n: 110). Az új autonóm vármegye fokozatosan kifejlesztette az első időkben még kezdetleges közigazgatását. Magához ragadta az igazságszolgáltatás, a közrend fenntartásának, az adó behajtásának ügyeit, a kereskedelmi és a gazdasági élet szabályozását. Istványi a rendi társadalomszerveződés megerősödését, bár Hajnal nyomán racionális, érdekszerű társadalomszerveződésként érzékelteti, de a hajnali szemlélettől eltérően – nemzeti szempontból – pozitív jelenségnek tartja. „A nemesség a maga rendi érdekeiért harcolt ugyan a királlyal és a bécsi kormányzervekkel szemben, de állandóan működő ellenállása nemzeti színezetet is öltött, nemzeti hivatást töltött be. A rendies, érdekszerű opposzió erkölcsileg is alátámasztotta és feszítő erejét a nemzeti érzés, a nemzeti érdekek ereje adta” (Istványi é.n: 112-113). A tanulmány összegzésében Istványi a rendiség kibontakozását olyan elkerülhetetlen társadalmi folyamatnak írja le, amelyet a török hódítás sem tudott megakadályozni, csak késleltetni. „A szemügyre vett két évszázados magyar társadalom történetében a török nagyfontosságú szerepet játszott, a középkori fejlődés alapjain kibontakozó rendiség teljes kialakulását megakadályozta. De csak egy időre. A fejlődés egy évszázadra visszazökkent archaikus, hűbéries formák közé. Mély szociológiai folyamatokat azonban külső katasztrófák nem tudtak tartósan befolyásolni” (Istványi é.n: 128).

A Hajnal társadalomelméletét empirikus kutatásaik során értelmezési keretül felhasználó történészek közül Istványi Géza volt az, aki a hajnali történelemszemlélet képviselőjeként vitát kezdeményezett a szellemtörténészekkel a Protestáns Szemle hasábjain.⁶ Ebben a vitaindító cikkben azzal a megállapítással kezdi fejtegetését, hogy a háború után nagyrészt a szellemtörténeti iskola képviselői kerültek a történettudomány vezető pozícióiba. A szellemtörténeti irányzat azonban a harmincas évekre „elfáradt”, dogmatikussá vált és már nem jellemezte olyan magas szellemi színvonal, mint korábban: „Lassan-lassan azonban mint minden szellemi mozgalom történetében itt is kialakulóban van a nagy úttörők epigonjai között egy szellemtörténeti megalapozottságú akadémizmus, dogmatizmus, amely minden tudományos munkát csak ezeknek a szellemtörténeti dogmáknak alapján tud megítélni” (Istványi 1938a: 118). „Ezért a fiatal kutatók eltávolodtak a szellemtörténettől és új irányzatok felé tájékozódtak a legfiatalabb, az egyetem padjairól csak most kikerülő historikusok között azonban egyre többen hangoztatják, hogy túl vannak a szellemtörténeten. És ezek az ifjak jobb elnevezés, közös alapok kijegecesedése híján – ellenére tanulmányaiknak, módszeres kiképzésüknek – újból szeretik magukat pozitivistáknak, neopositivistáknak nevezni” (Istványi 1938a: 118-119). Istványi hangsúlyozza, hogy a fiatalok történelemszemléletét nem igazán szerencsés neopositivistának nevezni, szó sincs arról, hogy a múlt századihoz hasonló pozitivista történelemszemlélet jelenne meg a történészek munkáiban. Inkább szellemtörténet-ellenes beállítottságuk és a történelem szociolo-

⁶ A Hajnal-tanítványok és a szellemtörténészek vitáját elemzi: Lackó (1992).

gikus szemlélete fűzi őket egybe. A fiatalok nevében, megszólaló Istványi a szellemtörténet kritikájában azt emeli ki, hogy a meghaladni kívánt irányzatban a történelmi változások végső okai transzcendenciák; szellem, mítosz érték stb. olyan fogalmak, amelyek kívül esnek az empirikus megismerés határain. Mindezekből pedig az következik, hogy a szellemtörténeti felfogás a történelem alaptudományává a filozófiát tette. A történész számára a legfontosabb feladat egy-egy korszak vezető ideáinak és értékszemléletének megállapítása lett, így a történelem, a filozófiai túlzóknak köszönhetően, kezdett „eszmetörténétté, alkalmazott filozófiatörténétté válni, az ideák elváltak az őket hordozó társadalom felépítményétől és deus ex machina módjára fölülről nyúltak az emberi életvilágba. A történelem kapcsolatai az empiriával meglazultak” (Istványi 1938a: 118-120). Istványi a szellemtörténeti iránnyal szembeforduló új történeti irányzat vezetőjeként Hajnal Istvánt említi, akinek a történelemszemlélete a német szellemtörténettel szemben „a realista francia és angolszász történészekhez áll közelebb” (Istványi 1938a: 122). Megemlíti azt is, hogy Hajnalnak közvetlen tanulmányi köre még nem alakult ki, de a német történettudomány lehanyaglásával a francia és az angol irányultság erősödésével ő is egyre nagyobb hatással van a fiatalokra. „Az egyetemről mostanában kikerülő disszertációk javarészen megéreződik az ő hatása” (Istványi 1938a: 122). Hajnal István új történelemszemléletét, amelyet Istványi történelmi realizmusnak nevez, a szociológia hatja át. Istványi hangsúlyozza, hogy az új hajnali irányzat nem tagadja a szellem létét, csak másként látja szerepét, mint a szellemtörténet. Mivel „az ember szellemi struktúrája többé-kevésbé mindig azonos volt. Racionalista szellem, kapitalista szellem, miszticizmus mindig kimutathatók. Ezért nem a szellemisség, hanem a társadalmi viszonyok szabják meg a történelem menetét, a szociális viszonyváltozások adják meg a fejlődést” (Istványi 1938a: 122).

A szellemtörténet képviselőjeként Joó Tibor válaszolt Istványi felvetéseire. Mindezekelőtt azt hangsúlyozta, hogy a filozófia nemcsak a szellemtörténet felfogása szerint alaptudománya a történelemnek, hanem „minden idők felfogása szerint alapja minden tudománynak” (Joó 1938: 197). Istványi vitaindító cikke csak azt árulta el, hogy szerzője nem rendelkezik filozófiai műveltséggel, így nem képes megérteni a szellemtörténet lényegét. Istványi állításai a szellemtörténetről nem állják meg a helyüket, az általa felhozott külföldi szociológiai irányzatokat Joó túlhaladottnak tartja. Mindaz, amit Istványi az új történelmi realizmusról előad „semmit sem tér el a helyesen értett szellemtörténeti felfogástól és gyakorlattól” (Joó 1938: 196-200). Istványi Géza ennek hatására pontosította kritikáját a szellemtörténetről. A történetírásban a filozófia révén olyan módszertani elvek jelennek meg, amelyek tőle teljesen idegenek. „Nem a filozófia ellen küzdünk tehát, hanem a filozófiai módszerek alkalmazása ellen. A történetírás módszerei nem lehetnek a filozófia módszerei” (Istványi 1938b: 265). Istványi emellett az új irányzat pontosabb, szabatosabb kifejtését is adja: „Nem a szellemi vagy a gazdasági ösztönök, egyszóval belső tartalmak az irányadók, s nem egyszerűen a mozgás folyamatának a természete. A szociális egymásra hatás formáinak változása, a dinamika szabja meg a történeti változásokat, nem belső tartalmak változása, új gondolat, új szellem feltűnése. Nem azt kell kutatnunk, hogy mozgat egyeseket, hanem milyen szellem kifejlődésére van alkalom. Objektív szellem, kultúra, eszme, mítosz, tehát a struktúra eredményei” (Istványi 1938b: 265-266). Hajnalt

követve ő is a társadalomszerveződést, a struktúrát tartotta elsődlegesnek és a szellemet, csak a társadalmi viszonyok következményének.

A másik történész, akinek a munkáin a Hajnal-hatás kimutatható, Guoth Kálmán 1936-ban jelentette meg *Az okleveles bizonyítás kifejlődése* című disszertációját. A monográfia bevezetőjében elvi módszertani alapvetést téve hangsúlyozza, hogy az általa vizsgált középkori jogi írásbeliséget nemcsak külsőleg, a társadalmi változásoktól elszigetelten, mechanikus módon kell kezelni, hanem az írásbeliségben a „fejlődés eredményeit fixáló, a társadalmat racionalizáló, összeszervező szociológiai tényezőt kell látnunk” (Guoth 1936: 5). Bár Guoth előtt is foglalkoztak jogi írásbeliséggel Magyarországon, szerinte azonban ez a szociológiai felismerés indokoltá teszi a kérdés újbóli kutatását. Guoth a magyar jogi írásbeliség történetében a III. Béla kancelláriájával beköszöntő új korszak okát a természetesen érvényesülő külföldi hatások és európai tendenciák mellett a magyar társadalom „írásigénylésében” látja. A 12. század végi magyar jogi írásbeliség igazi alapját az adott társadalmi helyzet problémái képezték. „A nekilendülő magyar hűbériességnek e nagyszabású változásait többé már nem igen vagy csak nehezen lehetett volna a szóbeliség alapján lebonyolítani. Társadalmi rétegek összeolvadása, felemelkedése, lesüllyedése, földadományok, kiváltságok, mind csak az írásbeliség segítségével nyerhettek szilárd alapot a fejlődésben, szemben az ingatag, továbbfejlődésre biztos alapot nem nyújtó szóbeliséggel” (Guoth 1936: 33-34). A problémák a magyar társadalomfejlődésből fakadtak, s nem pusztán a nyugatról átvett írásbeliség racionalizáció szerepéről van szó. A társadalomfejlődés által felszínre hozott problémák szakszerű adminisztrálására egy jogtudó klerikus értelmiségi réteg jelent meg Magyarországon, amely tevékenységét az első időkben a királyi udvarban fejtette ki. Hiszen „adományozások, társadalmi rétegek kiemelkedése, lesüllyedése mind királyi birtokon mentek végbe” (Guoth 1936: 35). Azt, hogy a jogi írásbeliséget megtestesítő okleveles gyakorlat – a szóbeliséget képviselő hatósági tanúkkal, vagyis a pristaldusokkal szemben – „nagy fontosságú jogi értéke mellett sem tudott rövid idő alatt uralkodóvá válni, annak okát így csakis a fejlődés irracionális voltában kell keresnünk” (Guoth 1936: 48). A magyar társadalom a 12-13. században szokásszerű alapokon működve még nem használta fel széles körben az írást racionalizáló, társadalomszervező eszközként.

Guoth a hajnali ihletettséggű szociológus történelemszemlélet képviselőjeként egy, a Szent István Intelmeinek eddigi kutatási eredményeit összefoglaló munkájában a kortárs történetírói irányzatok kritikáját is megadja. A pozitivizmust úgy értékeli, mint amely ugyan „hangyaszorgalommal gyűjtötte [...] az eseményeket, nem ítélkezett, hanem előadta a megállapított tényeket.” Ebből következőleg történelemszemléletében a múlt darabokra hullott az összefüggések elmosódtak, „s a tények így sokszor jelentés nélküli adattömeggé váltak. Az irány belefűlt az anyagba, nem tudván azt a lélek, a szellem rendező jelentésadó fényébe emelni” (Guoth 1942: 49). Ennek az irányzatnak mintegy reakciójaként terjedt az 1910-es évektől a szellemtörténet, amely például a történeti szintézis iránti igényében előrelépést hozott. A harmincas évek szellemtörténészeinek munkáit olvasva azonban Guoth kritikusan jegyzi meg, hogy e szövegekben „itt-ott már valósággal grandiózus távlatok, elképzelések peregnek egymás után, viszont az anyag, amelyre szerzőjük építi őket egyre nagyobb arányokban

csökken. Ezekben az évezredek átfogó és összekapcsolódó szemléletekben a tények a maguk egyszerű, szürke mivoltukban láthatatlan pontokká zsugorodtak, s legfeljebb akkor részesültek a megemlékezés tiszteletében idézés formájában, ha a nagyvonalú elképzelést támogatták” (Guoth 1942: 49-50).

A támadással felérő kritikára a szellemtörténet hazai reprezentánsa, Deér József válaszolt. Ő természetesen visszautasította Guoth tudománytörténeti és módszertani megállapításait, Guoth érvelését a korábbi neopozitivizmusról, új történelmi realizmusról szóló viták utóhangjaként értékelte. Ezzel kapcsolatban azt jegyezte meg, hogy „történetírásunk azóta szerencsésen túljutott a történelmi-izmusok, a módszertani forradalmak és a tudománytörténeti rekriminációk időszakán” (Deér 1942: 43). Mind Istványi Gézának, mind Guoth Kálmánnak a Hajnal-féle új történelmi realizmus mellett érvelő megállapításai elutasításra találtak a szellemtörténészek részéről.

A PARASZTSÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

Hajnal követőinek egy külön csoportját alkotják azok a szociográfusok, akiknél – az írástörténészekkel szemben – egy kicsit később, csak az 1930-as évek végén, nagyrészt Hajnal 1939-es *Történelem és szociológia* című tanulmányának hatására jelenik meg a hajnaliánus történelemszemlélet. Rendkívül szűk csoportról van szó: Erdei Ferenc, Majlát Jolán és Márkus István alkotják a tanítványoknak, követőknek eme második körét.

Márkus István és Majlát Jolán a budapesti tudományegyetemen ismerkedtek meg Hajnal elméletével. Márkus István (1973: 53) visszaemlékezésében kitér arra, hogy Hajnalnak mindenekelőtt a történelem és szociológia, valamint az európai várostörténet óráit hallgatta. Miután Majlát Jolán Erdei Ferenc felesége lett (Erdei Sándor 1974: 617), Márkus és Majlát közvetítésével létrejött Erdei Ferenc és Hajnal István személyes találkozása is (Márkus 1986).

E hármas számára a negyvenes évek első fele a „hajnali hatás” korszaka. Erdei *A magyar paraszttársadalomban* (1942), *A paraszti társadalomban* (1943), a szárszói beszédben és *A magyar társadalom a két világháború között* című nagy összegző tanulmányában is erőteljes Hajnal-hatás figyelhető meg. A szakirodalomban talán kevésbé hangsúlyozott tény, hogy e három szociológus, szociográfus közösen végezte el Nagykovács történeti-szociológiai, illetve szociográfiai vizsgálatát (Márkus 1986: 125), amelynek eredménye Majlát Jolán monográfiája, illetve Majlát Jolán és Márkus István Századokbeli közös tanulmánya lett. A láthatóan szoros életrajzi kapcsolatokon túl ki kell emelni néhány olyan közös vonást, amely karakterisztikusan megkülönbözteti a Hajnal-tanítványok eme csoportját a korábban elemzett írástörténészeketől. Az egyik ilyen közös vonás, hogy Erdeiek alapvetően újkori, jelenkori érdeklődésűek, bár éppen Hajnalnak köszönhetően az újkori jelenségek értelmezésénél azok középkori, strukturális előzményeire is hangsúlyt fektetnek. Másik fontos közös vonás népiességük, azaz a parasztság helyzete iránti érdeklődésük, részt vesznek a falukutató mozgalomban a népi szociográfia aktív művelői, s jellemző rájuk a szociológiai érdeklődés is. Műveik közös vonása az átpolitizáltság, kutatásaikat a politikai cselekvés szolgálatába akarják állítani.

Erdei Ferenc esetében a Hajnal-hatás a '40-es évek elején jelenik meg, ekkor recenzálja *Történelem és szociológia* címmel Hajnal munkáit (Erdei Ferenc 1943b). Az erőteljesen baloldali elkötelezettségű, falukutató, szociográfus Erdei számára fontos értékelési szempont, hogy Hajnal munkáiból kiszűrődik-e valamiféle „társadalompolitikai irány” vagy tendencia. Ebből fakadóan Erdei, némileg talán kritikusan, hívja fel a figyelmet arra, hogy Hajnal „mind társadalomelméleti tételei, mind történeti megállapításai olyan történetien ténszerűek, hogy azokból semmiféle politikai normatívumot kikövetkeztetni nem lehet” (Erdei Ferenc 1943b: 22). Egyedül Hajnal „fejlődéstana” az, amelyből következtetni lehet a jövő társadalmának alakulására. Ebből azonban megint nem következik „semmiféle politikum, miután semmiféle normát nem nyújt arra nézve, hogy egy újabb, elmélyülő társadalmasodás érdekében milyen politikai törekvések szükségesek” (Erdei Ferenc 1943b: 32). A társadalomkutatást és a politikai aktivitást életművében ötvöző Erdei Ferenc számára Hajnal nem ad pozitív cselekvési programot. A hajnali szociológiai rendszernek azonban vannak olyan társadalompolitikai tanulságai, amelyek összefutnak „néhány olyan negatívumba”, amely negatívumok megfontolandóak a társadalompolitikával foglalkozók számára. Ilyen fontos negatívum Erdei számára, hogy „sem az egyéni szabadság elve, amely atomizált egyénekre bontja a társadalmat, sem a közösség elvont eszméje, amely fanatikus közösségszolgálatra szorítja az embert, nem alkalmas arra, hogy alkotóképes üzemmé fejlessze a társadalmat és teljes emberi életet engedjen a benne élőknek” (Erdei Ferenc 1943b: 32). A hajnali elmélet Erdeinek csak néhány általános társadalompolitikai következtetés levonására nyújtott alkalmat. Ilyen általános következtetés, hogy egy megújult „emberesebb társadalom-szerkezet” érdekében az egyéni életeknek sokkal odaadóbban és kölcsönösebben kell egymáshoz viszonyulnia és sokkal emberesebben kell feldolgoznia a természet anyagát. „Hogy mindez milyen konkrét történeti formákban, milyen társadalomelemeknek milyen törekvése által következik be, az már olyan kérdés, amelyre nincs felelet Hajnal műveiben” (Erdei Ferenc 1943b: 32-33). A hajnali pozitív cselekvési program hiányában válik érthetővé, hogy Erdeinél – aki a szociológiát, mint a társadalompolitika számára a társadalmi jelenségeket, szociális problémákat feltáró „segédtudományt” fogja fel – miért szorul háttérbe a '40-es évek második felétől a hajnali társadalomelmélet, illetve miért válik egyre fontosabbá a marxizmus, amely konkrét cselekvési stratégiát hordoz. 1945 előtt nem volt igazi lehetősége politikai cselekvésre, így tevékenysége elsődlegesen az empirikus kutatásokra korlátozódott, amelyet egy a marxizmust és a hajnali elméletet ötvöző társadalomleírás, társadalomértelmezés keretében alakított ki.⁷

⁷ A szakirodalom általában azt hangsúlyozza, hogy Erdeinek nem sikerült a marxizmust és a hajnali elméletet koherens módon ötvözni (Kovács – Melegh 1995: 487-505; Nagy J Endre 1993: 103-117; Némedi 1978: 511-525). Bibó véleménye szerint viszont Erdei a két elméletet egymás kiegészítőjének, komplementerének látta. Ebből a szempontból érdekes adalék Bibó István visszaemlékezése: „volt Erdeinek egyszer egy szellemes megállapítása: azt mondta, hogy marxizmus és Hajnal István elmélete úgy viszonylik egymáshoz, mint a kalória - elmélet - és a vitamin elmélet. A marxizmus megmondja, hogy milyen kalóriákra van szükség, hogy a társadalom dinamikusan csinálja ezt vagy azt, és Hajnal megmondja, mik azok a rejtett vitaminok, amik az emberi alkotóképességet mozgatják, és egy társadalmat végül is produktívá vagy nem produktívá tesznek” (Huszár 1989: 234).

Erdei híres szárszói beszédében a társadalom definiálásában nagyban támaszkodik Hajnal társadalomfelfogására. „Az emberi közösségeket az teszi társadalommá, hogy az emberek között valami rendszer, intézményesség van, kiképződik valami tárgyilagos kötőanyag, szóval objektív szerkezet, struktúra, és éppen ez a társadalom” (Erdei Ferenc 1943c: 350). Megfigyelhető az élet és formák szembeállítása is: „Általánosságban az élet és a társadalmi formák között kölcsönhatás áll fenn: a társadalmi forma az életet magát határozza meg, az élet pedig anyagi viszonyai szerint a társadalmat” (Erdei Ferenc 1943c: 350). A történelem alakulásában „hol a gazdasági élet érvényesül döntően, és formálja a társadalmat, hol pedig a szilárdan és keményen kiképződött társadalmi formák, intézmények szorítják hatásuk alá a gazdasági élet egyéb megnyilvánulásait” (Erdei Ferenc 1943c: 350). Hajnalnál a történelem szilárd, szinte anyagi formaszervezetek, struktúrák története, míg Erdeinél a történelem alakulását a társadalmi formák és a gazdasági élet változó súlyponttal egyszerre képes befolyásolni. Tulajdonképpen mindkét szemlélet materialista. Míg azonban Hajnalt a struktúra, a formaszervezetek materializmusa jellemzi, addig Erdei szemléletében egyszerre érvényesíti – nagyrészt egyébként Hajnal nyomán⁸ – a társadalmi formák és – a marxizmus hatásának betudhatóan – a gazdasági élet szerepét, így a gazdaság társadalom- és történelemformáló materialista értelmezését.

Erdei a hajnali társadalomelmélet keretében definiálja a parasztságot is. Szerinte a parasztságot egy különleges társadalmi üzemmenet, egy sajátos formaképződés hozta létre. Egy olyan személyes szerveződés eredménye, amelyet nem az érdekek nyers érvényesülése és a hatalomra törő célszerűség jellemez, hanem „valamilyen kölcsönöség, türelmes egymásmellettség”, ahol „méltányos kiegyezés alapítódott meg.” Ez a szerződés azt jelentette, hogy az egymással való alá- és fölérendeltségben mindenkinek kialakult a helye a társadalomban, és ez a hely a hagyományosság által megbízhatóvá és szilárdá vált (Erdei Ferenc 1943a: 256). Ez a kötött, de biztosított kondíció tette lehetővé azt, hogy munkában és kultúrában elmélyedő csoportok alakulhassanak ki. A társadalomalakulást Hajnal nyomán Erdei is a középkori Európa hűbéri időszakára teszi, és hangsúlyozza, hogy ez az „alakulás a rendiség szervezetében teljesedett ki olyképpen, hogy a sokféle megkötött és biztosított helyzet, az alá- vagy fölérendeltség viszonya szerint, egymáshoz kapcsolódott és végsőleg egy fölső rend: a nemességé, s egy alsó rend: a jobbágyságé alakult ki” (Erdei Ferenc 1943a: 257). Utóbbi kialakulásában és egyáltalán a rendi formaképződésben kiemelt szerepet szán Erdei – akárcsak Hajnal – az egyháznak. Az egyház volt az, ugyanis, amely papjainak „nevelő- és társadalomszervező munkájával egy szélesebb alapú és önmagában formálódó társadalomalakulást tett lehetővé az erők nyers érvényesülésével szemben” (Erdei Ferenc 1942: 107). A faluban élő plébános a környék egyetlen írástudójaként „az írásbeli ügyekben közvetített a falu és annak földesura között”, ugyanis „ő tudta legjobban a társadalom íratlan törvényeit és döntőbíróként éppen úgy működött, mint közvetítőként vagy éppen ügyvédként hol az egyik, hol a másik fél részére” (Erdei Ferenc 1942: 107). Egyszerre volt benne a faluban, ismerve annak életét, ugyanakkor fölötte is állva lakóinak.

⁸ Erdeit az objektív érvényű társadalomformák szerepének felismeréséhez nemcsak Hajnal szövegei vezették el, hanem közvetlenül is támaszkodott Émile Durkheimre (Erdei Ferenc 1942: 246-247).

A nyugat-európai hűbéri-rendi formaképződés sikerét mutatja, hogy a parasztság a rendi társadalom többi elemével szorosán egybeszerveződve, szilárd és biztosított kondíciója révén „rendkívül értékes kezdeti kultúrfejlődést tudott elindítani”. A földművelés gondosabb, szakszerűbb módszerei, az ipari mesterségek, szakmák kezdetei, „a szállítás első eszközei, mind ennek a középkori parasztságnak a műve”, e paraszti alapokból vált ki és szakszerűsödött az ipari mesterségek sora, amelyek képviselői „a paraszti faluközösségekből városokat neveltek föl” (Erdei Ferenc 1943a: 261). A középkori várost – akárcsak Hajnal – Erdei is a paraszti munkaszervezetből kivált kézműves munka telepének tarja. Külön hangsúlyozza, hogy a falvakban maradt földművelők is emelkedtek. Szakszerűsödő mezőgazdasági munkájukkal saját tulajdonukká tették földjüket, így az újkori Nyugat-Európában a parasztság polgárosodott.

Kelet-Európában és a Balkánon ugyanakkor a középkori hűbéri-rendi társadalomalakulást hiányolja Erdei – Hajnal nyomán –, és a hatalom érdekszerű uralmi jellegét hangsúlyozza. Ebben a régióban „cárok-vajdák, szóval kisebb-nagyobb területen föltétlen hatalmat gyakorló hódítók tartották uralom alatt a népeket, s úgy uralkodtak fölöttük, hogy nem kerültek alattvalóikkal szoros és közeli kölcsönöségbe, mint a hűbéri Európában, hanem érdekeik szerint céltudatosan behajtották rajtuk az adót, s ezen túl magukra hagyták őket” (Erdei Ferenc 1943: 262). Erdei a kelet-európai társadalomvezetést rideg uralmi szerkezetként jellemzi, amely kizsákmányolja és magára hagyja a dolgozó népek tömegeit.

Az Erdei-Hajnal-féle társadalomtipológiában a nyugati és a keleti pólus között helyezkedik el a lengyel és a magyar társadalom. Európa eme köztes régiójában volt ugyan a középkorban hűbéri-rendi fejlődés, azonban jóval felszínesebb volt, az újkorban pedig a „nemesség kiesett középkori szerepéből és céltudatos érdekszövetséggé alakult át, amely rendies keretek között visszautasította a jobbágyságot korábbi kiszolgáltatott állapotába,” és a kialakuló uradalmak révén a rideg, célszerű gazdálkodás és kizsákmányolás vált jellemzővé. Ebben a köztes régióban tehát megakadt a parasztság polgárosodása (Erdei Ferenc 1943c: 262-263).

A fentebb vázolt kép azonban nem annyira sötét, és a parasztság polgárosodására nézve nem reménytelen. Majlát Jolán Nagykőrösről szóló monográfiája hajnaliánus történelemszemlélettel éppen azt bizonyítja, hogy a 16-17. századi Magyarország sajátos viszonyai között néhány magyar mezővárosok esetében kialakulhattak a parasztpolgárosodás szigetei.

Majlát Jolán is a hajnali elmélet alapján értelmezi az európai városfejlődést, hangsúlyozza, hogy a városokat kézműves szakszerűséget képviselő elemek hozták létre. A középkori város ebből következően az elmélyült szakmunka generációról generációra öröklődő társadalom- és munkaszervezete. Az ilyen kézműves városkezdemények magukhoz vonzzák az igazgatás és az intellektuális élet képviselőit és intézményeit, amelyek szintén szakszerű mesterségekké válnak. A nyugati városok Majlát értelmezésében „elsősorban a kézműves iparosság és az ehhez kapcsolódó kereskedelem és másodsorban az intellektuális élet szakszerű munkaszervezetei” (Majlát 1943: 27-28).

Magyarországon Majlát kétféle várostípust tud elkülöníteni. Az egyik a nyugatias magyar város, amely a fentebb vázolt társadalomfejlődéssel rendelkezik, annyi különbséggel, hogy a magyarországi városokat mesterségesen szervezték meg. A magyar

városfejlődés másik alaptípusának az alföldi agrárvárosokat tartja, amelyek viszont élesen különböznek a nyugati városfejlődés ideáltipikus modelljétől. Az alföldi agrárvárosok fejlődése nem a szakszerű tagozódás útján haladt. Ezek a városaink nem a kézműveseknek a vidék társadalmából való kiválásával és egy központba való tömörülésével fejlődtek, „hanem egy-egy vidék társadalmának egy központ körül való osztatlan szerveződése útján”. Az alföldi mezőváros emiatt nem iparosok, kereskedők és értelmiségiek munkaszervezete, amely elkülönül a vidéktől, hanem „általános és együttes társadalomszervezet, túlnyomó részben az őstermelés és a kiegészítő ipari kereskedelem és intellektuális élet együttes szervezete, szóval város és vidék osztatlan egysége” (Majlát 1943: 129-130). Az alföldi várostípus, például Nagykőrös, megőrizve lakói túlnyomó többségének állattartó-földművelő foglalkozását, egy sajátos paraszti polgárosodásnak lett ideális terepe. A földművelés, állattartás, szőlőművelés, ipari-kereskedelmi és igazgatási tevékenység különböző paraszti rétegekhez, civis polgári csoportokhoz köthető szakszerű munkaszervezete alakult ki. Ezen történeti monográfiában a parasztpolgárok között kiképződött értelmiségi hivatások Majlát-féle ábrázolása a legérdekesebb. A koraújkori Nagykőrösön három fontos, intézményes értelmiségi szerep alakult ki: a pap, az iskolamester és a jegyző. Mindhárom szerep szakszerű képzettséget és magasabb intellektualizmust igényelt, és mindhárom funkciónak megvolt a maga adminisztratív szervezete: az egyház, az iskola és a városháza. Az egyházközösség szinte azonos volt a városi szervezettel, így az egyház adminisztratív ügyeinek legfőbb vezetője a főbíró volt, és a városi prédikátor nem vált a világi ügyek adminisztrátorává – ahogy Hajnalnál a középkori plébános –, az egyházi és világi ügyek adminisztrálását elvégezte helyette a város. „A pap valóban csak prédikátora, szóval a szolgálat-jellegű papi funkciók ellátója, lelkek számadója volt,” ugyanakkor „véleménye mindig, mint pártatlan és magasabb szempontokat képviselő személyé esett latba, aki azonban egyúttal benne él a közösségben, ismerve annak minden ügyét is” (Majlát 1943: 154). Majlát jellegzetes hajnali terminológiával értekezik a nagykőrösi tanári munkáról, „amely éppen úgy, mint az egyháznál a papi működés, intézményesen biztosított objektív hivatás volt”. A rektor és az iskolamester „a város társadalmában fontos és vezető szerepet töltött be, vezetői feladatuk azonban nem a konkrét ügykezelés volt, hanem a társadalomban kialakult formák objektív kezelése és továbbadása” (Majlát 1943: 155). A városi igazgatás szervezetében külön hivatást képviselt a jegyző munkája. Feladata a város ügyeinek adminisztrálása, vezetése, regisztrálása. „Ő volt tehát a különböző városi szervek összekapcsolója, ő ismerte a teljes ügyvitelt, tehát nélkülözhetetlen volt” (Majlát 1943: 158). A városvezetés megszokott menetéhez feltétlenül szükséges volt a jegyző hivatásának elismerésére és tiszteletben tartása.

Nagykőrös városi magisztrátusának ügyviteli rendje hajnali kifejezéssel élve „szokásszerű és nagyrészen szóbeli volt”. Szokásszerű volt abban az értelemben, hogy nem valamilyen magasabb fórum jogszabályai határozták meg az ügyvitelt, és nem magának a városi magisztrátusnak a szabályrendeletei, hanem a helyi viszonyok alapos ismerete és a szokásjogon alapuló magyar nyelvű igazgatás és bíraskodás jellemezte Nagykőröst (Majlát 1943: 138).

A török hódoltság megszűnésével és a rendi Magyarország volt hódoltsági területekre való kiterjedésével a 18. században megváltozott Nagykőrös társadalma is. E

változásokat Majlát Jolán és Márkus István egy közös tanulmányban foglalták össze, vizsgálódásaikban a hajnali elmélet szempontjait érvényesítve (Majlát–Márkus 1943). Nagykőrös 18. századi története arról szól, hogyan szorulnak háttérbe a törökkorban kialakult szokásszerű alapokon működő civis, polgári társadalmi formák, és hogyan erősödnek meg az országos rendiség helyi képviselői, a városi nemesek. E változások lassú volta visszavezethető arra, hogy „az országos rendiség sem olyan nyers érdekszövetség, amely a most már tagjai sorába került kőrösieket [a nagykőrösi nemeseket – a szerző] minden eszközzel, kíméletlen hatalmi módszerekkel támogatná” az autonóm városigazgatással szembeni küzdelmükben. Másrészt az egyre nagyobb jelentőségre jutó kőrösi nemesi családok életformájában, „tudatában tovább élnek a civis struktúra elemei, s nem engedik meg, hogy gyorsan vágyaikra hallgatva kiváljanak a társadalomból, és föléje kerüljenek” (Majlát–Márkus 1943: 366). Ennek ellenére hosszú távon a városvezető elit élete mindinkább elszakadt a parasztpolgári civis formáktól, és a nemesi-úri formákhoz hasonlott. A változás a városigazgatás területén a legszembe-tűnőbb, ahol a korábbi életszerű, magyar nyelvű ügyvitelt egyre inkább felváltja a latin kifejezésekkel zsúfolt, jogászi nyelvezet, és a városvezetés módszereiben kezd eltávolodni a parasztváros életétől és igényeitől. A helyi szokásjogon alapuló igazságszolgáltatás és városigazgatás helyébe egyre inkább elvont jogászi iskolázottság és vele egy úri-nemesi csoport lép, így a városvezetés adminisztrációjában rendies uralmi elemek jelennek meg. Majlát Jolán és Márkus István Nagykőrössel kapcsolatos kutatásai azt erősítették meg, hogy szerencsés körülmények között a szokásszerű paraszti alapokból kiindulva Magyarországon is létrejöhet belső fejlődés eredményeképpen a szakszerű munkán alapuló városi szervezet, amely az értelmiségi hivatások kiképződését is magával hozza.

A parasztság szociográfusai, szociológusai között Márkus István munkái képviselték a Hajnal-hatás folyamatosságát. Hajnal nyomán a parasztság kialakulásában Márkus is a formaképződés szerepét tartja alapvetőnek, amelyet „nem lehet levezetni semmiféle érdekből vagy racionalitásból. A „formavilág” közvetlenül nem lehet sem a termelőerőknek, sem a hatalmi viszonyoknak a derivátuma” (1996: 157). Ugyanakkor ezek a formák generációról generációra öröklődve áthatják az ember egész életét „a határhasználatától a termelés eljárásain és mozdulatain át, a családi-rokonsági viszonylatokon, a kisközösségi magatartás elvárásain, a nevelés módszerein át a vallásos és profán gondolkodás normáig” (Márkus 1996: 157). A parasztság fejlődőképességét Márkus is a biztosított jogálláson, kondíción, a relatív önállóságon alapuló szakszerű munkában látja. A vallás és az egyházak szerepét abban találja meg, hogy szentesítik az uralom munka feletti jogait. Nyugati egyházszervezet esetében azt hangsúlyozza, hogy „a kolostorok, káptalanok, püspökségek őrzik az okleveleket, vagy a szóbeli, de ugyancsak megszentelt hagyományt, mely a birtok vagy a falvak határait is, a paraszt kötelezettségeit és jogait is rögzíti” (Márkus 1996: 174-175). Márkus István is a nyugati írástudó, klerikus réteg hajnali értelemben vett társadalomadminisztráló szerepét hangsúlyozza. Márkus konkrét történeti-szociológiai kutatásaiban, illetve a 20. század második felében az ‘utóparaszti’ társadalomréteg szociográfiai vizsgálatában a hajnali elmélet szempontjai időről időre felbukkannak. Következésképpen érvényesíti a Hajnal által felismert hosszú távon ható struktúrák szerepét és azt, hogy a rendi társadalom milyensége döntő módon

meghatározza az osztálytársadalom szerkezetét, vagyis „az évszázados formaalakulást sodrából kivetni nem lehet” (Márkus 1991: 5).

ÖSSZEGZÉS

Jelen tanulmány célja az volt, hogy bizonyítsa Hajnal hatását az 1930-1940-es évek magyar történetírásában. Mivel céltörténeti vizsgálat volt, ezért a Hajnal tanítványai, követői kifejezéseket széles értelemben használtam, a hajnali elméletet empirikus kutatásaik értelmezési keretével felhasználó történészeket jelölve ezekkel a kifejezésekkel. Munkám természetesen nem öleli fel a tanítványok teljes körét.⁹ Ennek ellenére úgy vélem, bizonyos következtetések levonására így is mód nyílik. A tudományterületeket vizsgálva a Hajnal-hatás egyre táguló koncentrikus körökként értelmezhető. Egyrészt egy szűk területen, egy történeti segédtudomány: az írástörténet terén érhető tetten a hajnaliánus szemlélet, másrészt egy szélesebb körben, történelem és szociológia találkozási pontján jelentkezik Hajnal István hatása. Hajnal és követői, bizonyos fokig Szentpétery Imrére is támaszkodva, a harmincas évek közepétől egy részdiszciplína, egy történeti segédtudomány megújítójává váltak azáltal, hogy az írástörténetet, mint az írás társadalomszerveződésben betöltött szerepének vizsgálatát és az írástudó rétegek társadalomtörténetét fogták fel. Hajnal célkitűzése, hogy a szociológia és a történelem szintézisét megalkossa, az 1930-as évek végén, az 1940-es évek elején találkozik a fiatal falukutatók, szociológusok, szociográfusok azon törekvéseivel, hogy az empirikus kutatásaikhoz értelmezési keretet találjanak. Hajnal eme második „iskolája” az előzőnél tágabb körben jelentkezik, azáltal ugyanis, hogy Erdei Ferenc, Márkus István és Majlát Jolán munkáikban egyszerre juttatják érvényre szociológiai felkészültségüket és történeti érdeklődésüket, egy olyan sajátos interdiszciplináris alapon szerveződő „csoportot” alkotnak, amely a magyar parasztság történetének, illetve jelenbeli állapotának a vizsgálatát végezte el. Hajnal követőinek eme két köre között érdeklődésüket tekintve, természetesen vannak kapcsolódási pontok is. Ilyen kapcsolódási pont Majlát Jolán és Márkus István esetében, amikor Nagykörs történeti szociológiai vizsgálatában az értelmiség, városi intellektualizmus (papok, tanárok, jegyző) szerepére kiemelt hangsúlyt fektetnek, illetve amikor Hajnal mellett Istványi Géza (1939) is olvassa, értékeli a népi írók, szociográfusok munkáit.

⁹ Így például nem foglalkoztam Kemény Istvánnal, és H. Balázs Évával sem.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Csíki Tamás 1999: Wellmann Imre és a mezőgazdaság-történetünk új útjai In: Csíki Tamás – Rémiás Tibor (szerk.) *18. századi agrártörténelem*. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum 7-22.
- Deér József 1942: *A szentisváni intelmek kérdéséhez*. Századok (72.) 8-10. 435-452.
- Erdei Ferenc (1942): A magyar paraszttársadalom In: Uő: *A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémia Kiadó 1980. (83)-(252).
- Erdei Ferenc (1943a): A paraszti társadalom In: Uő *A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémia Kiadó 1980. (253)-(275).
- Erdei Ferenc (1943b): Történelem és szociológia In: Uő: *Történelem és társadalomkutatás*. Budapest, Akadémia Kiadó 1984. (9)-(44).
- Erdei Ferenc (1943c): A magyar társadalom In: Uő: *A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémia Kiadó 1980. (347)-(372).
- Erdei Sándor 1974: Erdei Ferenc életrajza. In: Erdei Ferenc: *Emberül élni*. Budapest, Gondolat 569-665.
- Glatz Ferenc 1988: *Hajnal István történetírása*. Valóság (31.) 3. 52-69.
- Guoth Kálmán 1936: *Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának Kiadványai
- Guoth Kálmán 1942: *Egy forrás két történelemszemlélet tükrében*. Századok (76.) 1-3. 43-64.
- Gyáni Gábor 1998: *Fin de siècle történetírás*. Magyar Tudomány (33.) 6. 687-698.
- H. Balázs Éva 1988: *Előszó az 1988. évi kiadáshoz* In: Hajnal István: *Az újkor története* Budapest, Akadémia Kiadó I-VI.
- Hajnal István 1931: *Szentpétery Imre: Magyar Oklevéltan (recenzió)*. Századok (65.) 69-72.
- Hajnal István (1932): Európai kultúrtörténet – írástörténet. In: Glatz Ferenc (szerk.) *Technika, művelődés*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete 1993. 13-27.
- Hajnal István 1935: *Istványi Géza: A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása (recenzió)*. Századok (69.) 246-157.
- Hajnal István 1936: *Az újkor története* Budapest, Révai Testvérek
- Hajnal István (1939): Történelem és szociológia In: Glatz Ferenc (szerk.) *Technika, művelődés*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete 1993. 157-204.
- Hajnal István (1947): Új történelemszemlélet In: Glatz Ferenc (szerk.) *Technika, művelődés*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete 1993. 395-411.
- Huszár Tibor 1989: *Bibó István Beszélgetések, politikai – életrajzi dokumentumok* Budapest, Kolonel
- Istványi Géza 1934: *A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának Kiadványai
- Istványi Géza 1937: *A megyei írásbeliség első korszaka*. Századok (71.) 517-552.
- Istványi Géza 1938a: „Szellemtörténet”, neopozitívizmus történelmi realizmus. *Protestáns Szemle* (47.) 3. 118-124.
- Istványi Géza 1938b: *Az új magyar történelemszemlélet alakulásához*. *Protestáns Szemle* (47.) 5. 264-267.
- Istványi Géza 1939: *Népies történelem*. *Magyar Szemle* (33.) 63-68.
- Istványi Géza 1940: *A harmincas évek történetírása*. *Magyar Szemle* (34.) 7. 198-204.
- Istványi Géza é.n: A három országrész társadalma. In: Domanovszky Sándor (szerk.) *A kereszténység védőbástyája* Budapest, Magyar Történelmi Társulat 99-128.
- Joó Tibor 1938: *Még mindig „szellemtörténet”?* *Protestáns Szemle* (47.) 4. 196-200.
- Kerékgyártó Béla 1997: *Fejlődéstörténet és kordiagnózis. Hajnal István és a modernség problémái*. Századvég (4.) 91-108.
- Kovács Éva – Melegh Attila (1935): Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására, In: Á Varga László (szerk.) *Vera (nem csak) a városban. Rendi társadalom – polgári társadalom: Suplementum*. Debrecen, Csokonai 487-505.
- Kovács Gábor 1999: Hajnal István és Bibó István történelemszemlélete In: Dénes Iván Zoltán (szerk.) *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, Osiris 200-215.
- Kovács Gábor 2000: *Szokásszerű és okszerű társadalom*. *Világosság* (41.) 2. 3-21.
- Lackó Miklós 1992: *Történelmi neopozitívizmus – Irodalmi újrealizmus. Száz éve született Hajnal István*. *Holmi* (4.) 12. 1811-1819.

- Lakatos László 1993: Hajnal István hatása. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.) *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs, Tanulmány Kiadó 113-116.
- Lakatos László 1996: *Az élet és formák Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest, Új Mandátum
- Majlát Jolán 1943: *Egy alföldi civisváros kialakulása Nagykőrös gazdasági- és társadalomtörténete*. Budapest, Sylvester ny.
- Majlát Jolán – Márkus István 1943: *Nagykőrös beilleszkedése a rendi társadalomba a XVIII. században*. Századok (77.) 307-370.
- Márkus István 1973: Hogyan lettem szociográfus (interjú) In: Márkus István: *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991. 28-59.
- Márkus István 1980: *Az ismeretlen főszereplő – a szegényparasztság*. Valóság (23.) 2. 13-39.
- Márkus István 1986: Emlékezés a Válasz-ra. (interjú) In: Márkus István: *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991. 124-143.
- Márkus István 1991: *Utórendiségünk*. Valóság (34.) 5. 1-22.
- Márkus István 1996: Bevezetés a parasztság szociológiájába. In: Márkus István: *Polgárosodó parasztság*. Budapest, Dinasztia Kiadó 155-181.
- Nagy J. Endre 1993: Harcban az angyallal Erdei politikai-világnézetének és struktúrarajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In: Uő: *Eszme és valóság magyar szociológiai történeti tanulmányok*. Szombathely, Pesti Szalon Budapest Savaria Uni. 103-114.
- Némedi Dénes 1978: *A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a '40-es évek első felében*. Szociológia (8.) 4. 511-525.
- Nyíri Kristóf 1992: *Hajnal István időszerűsége* Világosság (33.) 8-9. 682-687.
- Szilágyi Loránd 1938: *Oklevéltan és általános történet* Különnyomat a Szentpétery Emlékkönyvből, Pécs, Dunántul ny.
- Szilágyi Loránd 1943: *Összehasonlító írástörténet. (Egy vállalkozás programjához)* Századok (77.) 4-6. 228-244.